

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	143-157
----------------------------	------	------	---------

THUKYDIDES *TARİH*'İNDE OLAĞANÜSTÜ UNSURLAR VE AKILCILIK: KISA BİR DEĞERLENDİRME

Tolga ÖZHAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Mart 2025

Kabul: 29 Nisan 2025

Article Info

Received: March 17, 2025

Accepted: April 29, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu makale, Thukydides'in *Tarih*'inde olağanüstü olaylara nasıl yaklaştığını incelemeyi ve tarihçinin rasyonel yöntemini belirginleştirmeyi amaçlamaktadır. Yazar, Thukydides'in tarih yazımında mitolojik, ilahi veya kehanet temelli açıklamalardan kasıtlı olarak uzak durduğunu ve bunun yerine insan eylemlerine, çevresel etkenlere ve doğal süreçlere yoğunlaştığını belirtmektedir. Thukydides'in bu yaklaşımını desteklemek amacıyla Herodotos'un perspektifi sunulmuş ve tanrıların ve kehanetlerin insan doğası üzerindeki etkilerinin Herodotos tarafından nasıl algılandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, makale tarihçinin özellikle insani eylemlere ve doğal nedenlere odaklandığını kanıtlayan en önemli örnek olarak Thukydides'in *Tarih*'indeki önemli Atina salgını anlatısını merkeze almaktadır. Yazar, genel olarak antik çağdaki salgınların kökenlerine dair ekolojik yaklaşımları sunduktan sonra, benzer bir bakış açısıyla Thukydides'in Hippokratik Tıp anlayışıyla antik ekolojik bir perspektif sunarak bu salgını ele aldığını ileri sürmektedir. Thukydides, olayları analiz ederken döneminin entelektüel ve sosyal bağlamını dikkate alırken, tarihsel süreçler üzerinde doğaüstü etki kavramından kaçınır. Bu metodolojik yaklaşım, Thukydides'in tarih

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. tolgaozhan@comu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-7541-9864.

yazımının ayırt edici bir özelliğidir ve onu döneminin hâkim tarih perspektiflerinden ayırır.

Anahtar Kelimeler: Thukydides, Akılcılık, Tarih Yazımı, Olağanüstü Unsurlar, Hippokratik Tıp, Atina Salgını

Supernatural Elements and Rationalism in Thucydides' History: A Short Assessment

Abstract

This article aims to analyse Thucydides' approach to extraordinary events in his *History* and to clarify his rational method. The author posits that Thucydides deliberately eschewed mythological, divine or prophetic explanations in his historiography, instead focusing on human actions, environmental factors, and natural processes. To support this approach, the author presents Herodotus' perspective and demonstrates how Herodotus perceived the effects of gods and prophecies on human nature. Furthermore, the article focuses on the Athenian plague narrative in Thucydides' *History*, which is regarded as the most significant illustration of the historian's emphasis on human actions and natural causes. The author first presents the ecological approaches to epidemics in antiquity in general. It is argued that, from a similar perspective, Thucydides addresses the epidemic by presenting an ancient ecological perspective with the Hippocratic understanding. The article goes on to emphasise the role of rational factors, including climatic conditions, water resources, and population density, in the propagation of the epidemic. While acknowledging the intellectual and social context of his era in analysing events, Thucydides eschews the notion of supernatural influence on historical processes. This methodological approach is a distinctive feature of Thucydides' historiography and distinguishes it from the dominant historical perspectives of his time.

Keywords: Thucydides, Rationalism, Historiography, Supernatural elements, Hippocratic medicine, Plague of Athens

Thukydides'in eserinde doğaüstü öğelerin rolü, akademik çalışmalarda sıklıkla incelenmiş ve bu konuda çeşitli yaklaşımlar ortaya koyulmuştur.¹ Yirminci yüzyılın başlarından itibaren, tarihçinin yönteminin

¹ Bu makale Prof. Dr. Candan Şentuna danışmanlığında hazırlamış olduğum "Thukydides'in *Arkhaiologia* Bölümünde Hippokratik Tıbbın Bir İkna Yöntemi Olarak Kullanılması" başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

temel nitelikleri olarak akılcılığa ve gerçekçiliğine vurgu yapan araştırmacılar, tarihçinin eserinde tanrısal müdahalelere veya kehanetlere yer vermediği sonucunda uzlaşmıştır.² Özellikle MÖ 5. yüzyılda Herodotos gibi çağdaşlarının ve şairlerin metinlerinde ilahi figürlere sıkça başvurmasıyla kıyaslandığında, tarihçinin bu sessizliği diğerleriyle belirgin bir tezat oluşturur.³ Ancak bazı çalışmalar, bu geleneksel görüşe meydan okumaktadır.⁴ I. Oost, Thukydides'in Herodotos'un doğaüstü anlatılarından tamamen kopamayacağını, kehanetlerin *Tarih*'te dolaylı bir etkiye sahip olduğunu savunur hatta bu konulara ilgi duyduğunu ve rasyonel bir bakış açısıyla bu konuları anlamlandırmaya çalıştığını dile getirir.⁵ Oost, Thukydides'in *Tarih*'inde geçen kehanetleri merkezî bir veri olarak ele alarak analizini temellendirir; bu tezi benimseyen diğer araştırmacılar da benzer metodolojik yaklaşımları benimsemiştir.⁶ N. Marinatos da bu görüşün savunucuları arasında yer alır. Thukydides'in kehanetlerin içeriğinden çok yorumlanma biçimine odaklandığını, bu unsurları tarihsel anlatısına entegre ederken yorumsal mesafeli bir perspektif benimsediğini öne sürer. Marinatos, Thukydides'in kehanetlerin muğlak doğasına yönelik yaklaşımının, dönemin

² Theodor Gompers, *Greek Thinkers. A History of Ancient Philosophy*, trans. L. Magnus, vol. I (London: John Murray, 1901), 509-512; John Bagnell Bury, *The ancient Greek historians* (New York: The Macmillan company, 1909), 125; Frank E. Adcock, *Thucydides and his history* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), 55-56; Charles Norris Cochrane, *Thucydides and the science of history* (London: Oxford University Press, 1929), 1-2; John H. Finley, *Thucydides* (Cambridge: Harvard University Press, 1942), 310-312; George Beardoe Grundy, *Thucydides and the History of His Age*, vol. II (Oxford: Basil Blackwell, 1948), 33. Thukydides'in *Tarih*'inde dinsel konuların ele alınması uzun bir külliyata sahiptir, bu konudaki külliyat için genel olarak bkz. Nanno Marinatos, "Thucydides and Oracles", *The Journal of Hellenic Studies* 101 (1981): 138, dipnot 132.

³ Gregory Crane, *The Blinded Eye. Thucydides and the New Written Word* (Lanham: Rowman, Littlefield Publishers, 1996), 163-164.

⁴ Stewart Irvin Oost, "Thucydides and the Irrational: Sundry Passages", *Classical Philology* 70 (1975): 186-196; Marinatos, "Thucydides and Oracles", 138-140; Borimir Jordan, "Religion in Thucydides", *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986): 119-147; William D. Furley, "Thucydides and Religion", A. Rengatos, A. Tsakmakis (ed.), *Brill's Companion to Thucydides* (Leiden, Boston: Brill, 2006), 415-438.

⁵ Oost, "Thucydides and the Irrational", 186, 196.

⁶ Oost, Thukydides'in kehanetleri tamamen görmezden gelmediğine dair temel kanıt olarak, Pelargikon'un işgalini yasaklayan Delphoi kehanetini (2.17.1-2) öne sürer. Tarihçinin bu kehaneti aktarırken kullandığı προῆδει (önceden biliyordu) fiili, Oost'a göre, Thukydides'in kehanetlerin geleceği öngörme potansiyelini kabul ettiğini ve dolayısıyla bu tür unsurlara metninde yer verdiğini gösterir. Bu yaklaşım, tarihçinin kehanetleri tamamen reddetmek yerine, onları tarihsel bir gerçeklik olarak ele aldığının göstergesidir, bkz. Oost, "Thucydides and the Irrational", 188: "Nevertheless, modern scholars are reluctant to face this obvious conclusion.". Ayrıca bkz. Marinatos, "Thucydides and Oracles", 139-140. Fiil üzerine yapılan yorumlar için bkz. Simon Hornblower, *A Commentary on Thucydides* vol. I (Oxford: Clarendon Press, 1991), 270.

entelektüel ve toplumsal bağlamıyla örtüştüğünü; bu tutumun, tarihçinin çağının zihniyetini yansıttığını savunur.⁷ B. Jordan da tarihçinin dini kurumları, ritüelleri ve dinin insanlar üzerindeki etkilerini *Tarih*'inden hiçbir zaman dışlamadığını aksine bunların *Tarih*'te önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaya çalışır.⁸ Bu konuda ilginç bir yaklaşım W. D. Furley tarafından ileri sürülür. Furley'e göre dinin Thukydides'in *Tarih*'inde belirgin bir şekilde yer almaması tarihçinin tercihidir. Buna karşın *Tarih*'inde yer verdiği karakterlerin dini inançlarının ve bu inançların psikolojik etkilerinin savaşın gidişatında önemli bir rol oynadığına inandığı vurgulanır; bu bağlamda bireylerin dinsel tutumları, elde ettikleri sonuçlarla doğrudan ilişkilendirilmiştir.⁹ Dengeli bir görüşü temsil eden S. Hornblower'a göre, Thukydides'in olağanüstüye yaklaşımını ölçülüdür: Ne tamamen görmezden gelmiş ne de abartılı bir şekilde önemsemiştir.¹⁰ Onun tutumu, bu unsurları minimum düzeyde tutmak ve insan odaklı bir tarihsel gerçekçilik sunmaktır. Onun tarihinde savaş, Homeros veya Herodotos'taki gibi tanrıların müdahalesiyle değil, insani etkenlerle ve stratejik dinamiklerle şekillenen bir olgudur. Ancak Thukydides, toplumda dinin rolünü tamamen yok saymaz.¹¹ Örneğin Nikias'ın bir güneş tutulması sonrası kehanete başvurmasını dönemin gerçekliğini yansıttığı için aktarır, çünkü bu davranış sıradan bir Atinalının tepkisini örnekler.¹²

Thukydides'in doğaüstü unsurlara yaklaşımını daha iyi anlamak için, öncelikle çağdaşı Herodotos'un eserinde tanrıların ve kehanetlerin olaylara müdahalesini nasıl ele aldığına bakmak ve bazı durumlarda da tarihçinin kişisel görüşlerini kısaca incelemek gerekir.¹³ Herodotos'un Kroisos anlatısı,

⁷ Marinatos, "Thucydides and Oracles", 140.

⁸ Jordan, "Religion in Thucydides", 119-147.

⁹ Furley, "Thucydides and Religion", 415-438.

¹⁰ Simon Hornblower, *Thucydides* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1987), 30, 182-184; Simon Hornblower, "The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides Does Not Tell Us", *Harvard Studies in Classical Philology* 94 (1992): 169-170. Ayrıca bkz. Donald Lateiner, *The Historical Method of Herodotus* (Toronto: University of Toronto Press, 1991), 198; Crane, *The Blinded Eye*, 164-165.

¹¹ Yunan dünyasında dinin rolü için bkz. Emily Kearns, "Religious Practice and Belief", Konrad H. Kinzl (ed.), *A Companion to the Classical Greek World* (Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2006), 311-326, özellikle 311-312..

¹² *Thuc.* 7.50.4. Thukydides'in kehanetlere yaklaşımı Marinatos tarafından detaylıca incelenmiştir, bkz. Marinatos, "Thucydides and Oracles", 138-140.

¹³ Emily Baragwanath, *Motivation and Narrative in Herodotus* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2008), 7: "Divine causation represents a crucial aspect of explanation in the Histories, which operates in parallel to human explanation, though its precise workings remain elusive.". Ayrıca bkz. John Gould, *Herodotus* (New York: St. Martin's Press, 1989), 67-76, 80-81. Herodotos'un tarihsel olayların açıklamasında kullandığı yöntemler için bkz. Kenneth H. Waters, *Herodotus, the Historian. His Problems, Methods, and Originality*

tanrısalsal müdahale fikrini somutlaştıran çarpıcı bir örnektir.¹⁴ Bu anlatıda ilk dikkat çeken olay, Kroisos'un oğlu Atys'in trajik ölümüdür. Kroisos, rüyasında oğlunun bir mızrakla vurularak öldüğünü görür ve bu kehanetten ürkererek Atys'i ordunun komutasından alır; ülkedeki tüm mızrakları toplatır. Ancak bu önlemler bile Atys'in kaderini değiştiremez. Bir gün Sardes'e sığınan ve kardeş katili olan Adrastos, Kroisos'tan arınma talebinde bulunur. Kroisos, onu affeder ve zamanla güvenini kazanan Adrastos'u, Mysia Olympos'unda halkı dehşete düşüren dev bir yaban domuzunu avlama görevine atar. Ne var ki, av sırasında Adrastos'un attığı mızrak yanlışlıkla Atys'ü öldürür. Kroisos'un artık en büyük korkusu gerçekleşmiştir. İlginç olan, Kroisos'un bu trajediyi insani bir hata olarak değil, tanrısalsal bir plan olarak yorumlamasıdır. Adrastos'u cezalandırmak yerine, suçu geleceği önceden bildiren tanrıya yükler.¹⁵ Herodotos, anlatısının başında bu felaketin tanrısalsal bir ceza olduğunu zaten belirtmiştir ve bu düşünceyi de onaylar.¹⁶ Kroisos'un kibri, bu ilahi yargının temel nedenidir.

Kroisos'un Kyros'a savaş açma kararı, Herodotos'un anlatısında tanrısalsal müdahalenin tarihsel bağlamdaki etkisini gösteren çarpıcı bir örnektir.¹⁷ Herodotos, Kroisos'un bu kararını iki gerekçeye dayandırır: Pers Kralı Kyros'un tahttan indirdiği Astyages'in intikamını almak ve Perslerin güçlenmesini başlamadan engellemek.¹⁸ Kroisos, planının sonuçlarını öngörmek için Delphoi'deki Apollon Tapınağı'nın kehanetlerine güvenir. Tanrıya danıştığında aldığı yanıt ilgi çekicidir: Perslerle savaşırsa büyük bir imparatorluk yıkılacaktır.¹⁹ Ne var ki, bu belirsiz kehanet Kroisos'un sonunu hazırlar; Kyros ile giriştiği savaşta yenilerek esir düşer. Asıl dikkat çeken kısım, Kyros'un Kroisos'u hangi *insanın* kendisine karşı sefer çıkmaya ikna ettiğini sorunca (τίς σε ἀνθρώπων ἀνέγνωσε) aldığı yanıtıdır: Bunların

(Norman: University of Oklahoma Press, 1985), 96-118; Lateiner, *The Historical Method*, 196-210.

¹⁴ Hdt. 1.35 – 45. J. Gould, Atys anlatısını örnek vererek tanrısalsal kıskançlığın Herodotos tarafından tarihsel bir neden olarak görülmediğini dile getirir, bkz. Gould, *Herodotus*, 79-80.

¹⁵ Hdt. 1.45: Εἷς δὲ οὐ σὺ μοι τοῦδε τοῦ κακοῦ αἴτιος... ἀλλὰ θεῶν κού τις, ὅς μοι καὶ πάλαι προσήμεινε τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι.

¹⁶ Hdt. 1.34: μετὰ δὲ Σόλωνα οἰχόμενον ἔλαβέ ἐκ θεοῦ νέμεσις μεγάλη Κροῖσον, ὡς εἰκάσαι, ὅτι ἐνόμισε ἐωυτὸν εἶναι ἀνθρώπων ἀπάντων ὀλβιώτατον.

¹⁷ Hdt. 1.46 – 70. D. Lateiner, burada tanrısalsal bir müdahalenin varlığını reddeder ve tarihçinin anlatının sonundaki yorumunu (1.92) dikkate alarak, Kroisos'un yenilgisinin bir strateji hatası olduğunu savunur, bkz. Lateiner, *The Historical Method*, 208. Ayrıca bkz. Gould, *Herodotus*, 122.

¹⁸ Hdt. 1.45; 1.73 – 74.

¹⁹ Hdt. 1.53.

müsebbibi Yunanların tanrısıdır.²⁰ Tıpkı oğlu Atys'in ölümünde olduğu gibi, Kroisos suçu ilahi bir güce yükler. Ancak anlatı burada bitmez. Kyros'un izniyle tanrıya bir kez daha danışan Kroisos, önceden belirlenmiş yazgıdan kaçılamayacağı cevabını alır.²¹ Burada vurgulanan, kaderin (*moira*) insan iradesini aşan mutlak hakimiyetidir. Kroisos, ne kadar çabalarsa çabalasın, önceden çizilmiş kaderinin kurbanı olur. Herodotos, tarihindeki bu anlatıyla tanrısal müdahalenin olayların seyrini nasıl şekillendirdiğini bir kez daha ortaya koyar.

Herodotos'un Spartalı Kral Kleomenes anlatısı, olağanüstü unsurların tarihsel olaylarla ilişkilendirilmesine dair çarpıcı bir örnektir.²² Tarihçi, Kleomenes'in Lakedaimonluların onayıyla Sparta'ya döndükten sonra zihinsel dengesini kaybettiğini ve bu durumun hem kendisine hem de çevresine zarar verdiğini aktarır.²³ Kleomenes'in deliliğinin nedenleri hakkında üç farklı görüş sunar: Bu görüşlerden birincisi, Yunan halkının genel kabulüdür. Buna göre, Kleomenes'in aklını kaçırmmasının sebebi, onun Demaratos'u tahttan indirmek için kurduğu komplonun bir ayağı olarak Pythia'ya rüşvet vermesidir.²⁴ İkincisi Atinalılara aittir. Atinalıların aktardığı üzere, Kleomenes, Eleusis'i ele geçirdikten sonra kutsal korudaki ağaçları tahrip etmiş ve bu eyleminden ötürü Eleusis'in tanrıçalarını öfkelenmiştir. Üçüncü olarak, Argosluların inancına göre; harp zamanında Kleomenes, Kahraman Argos'un kutsal mekânına sığınan Argosluları, kutsal mekândan zorla dışarı çıkarmış ve hepsinin hayatına son vermiştir. Bununla birlikte tümünü ateşe vermiştir. Herodotos, bu üç görüşün yanı sıra Spartalıların farklı açıklamasını da ekler.²⁵ Onlara göre Kleomenes'in deliliği, tanrısal bir ceza değil, saf şarap içme alışkanlığının sonucudur. Ancak tarihçi, kendi yorumunda bu durumu Kleomenes'in Demaratos'a karşı işlediği suçların bedeli olarak görür.²⁶ Sonuç olarak, tarihçi temelde iki görüş (ilahî kökenli bir hastalık veya insanî bir durum) arasında bir tercih yapmış ve hastalığın, geçmişteki günahların bir bedeli olarak tanrı tarafından gönderildiği şeklindeki kişisel yorumunu açıkça ifade etmiştir. Bu örnekler, muhakkak, Herodotos'un olağanüstü olaylar ve nedensellik arasında sürekli olarak sıkı bir bağlantı kurduğu anlamı taşımaz. Ne var ki, tarihçi inansa da inanmasa da yahut maksadı λέγειν τὰ λεγόμενα olsa bile, bu anlatılar tarihinde kendilerine

²⁰ Hdt. 1.87: αἴτιος δὲ τούτων ἐγένετο ὁ Ἑλλήνων θεὸς ἐπάρας ἐμὲ στρατεύεσθαι.

²¹ Hdt. 1.91: τὴν πεπωμένην μοῖραν ἀδύνατά ἐστι ἀποφυγεῖν.

²² Hdt. 6.74 – 84.

²³ Hdt. 6.75: κατελθόντα δὲ αὐτὸν αὐτίκα ὑπέλαβε μανίη νοῦσος.

²⁴ Kleomenes ve Demaratos arasındaki çekişme için bkz. Hdt. 6.61-73.

²⁵ Hdt. 6.84: αὐτοὶ δὲ Σπαρτιῆται φασὶ ἐκ δαίμονιου μὲν οὐδενὸς μανῆναι Κλεομένεα.

²⁶ Hdt. 6.84: ἐμοὶ δὲ δοκεῖ τίσιν ταύτην ὁ Κλεομένης Δημαρῆτῳ ἐκτεῖσαι. Herodotos'un tarihinde τίσις'in rol oynadığı başka olaylar için bkz. Lateiner, *The Historical Method*, 206.

yer bulmuştur; tanrılar, kehanetler ya da rüyalar olayların nedeni olarak karşımıza çıkabilir. Herodotos açısından asıl önem arz eden husus, bu tarz olayları onaylayıp onaylamamasından ziyade, eserinde bu olgulara merkezî bir konum atfetmesidir.

Thukydides'e gelecek olursak Atina'da yaşanan salgın, bir yandan Thukydides'in olağanüstü olanı dışlama tutumunu, diğer yandan rasyonel düşünce sistemini kullanan Hippokratik tıp anlayışını tarih yazımına entegre etme biçimini sergileyen en çarpıcı örnekler arasında yer alır.²⁷ Bu olguyu aynı anlatı çerçevesinde iki perspektiften analiz etmek mümkündür: İlk perspektif, salgının kökenine dair örtük bir şekilde Hippokratik tıp ilkelerini yansıtan bir bakış açısı, ikincisi ise tarihçinin salgın bağlamındaki kehanetlere karşı sergilediği ironik tutumdur. Bunun yanı sıra, Thukydides'in doğal olaylara ilişkin yorumları, salt salgın anlatısının ötesinde, onun genel duruşunu yansıtan bir nitelik taşımaktadır.

Thukydides, salgının kökenlerine dair açıklama yapmaktan kaçınacağını belirtmeden önce, halk arasında yaygın olan bir kanaati “ὥς λέγεται” (söylendiği üzere) ifadesiyle aktarır.²⁸ Salgın ilk olarak Etiyopya'da

²⁷ Lloyd, Thukydides'in Tarihinde böyle bir salgına yer vermesinin dört ana nedeni olduğunu söyler, bkz. Geoffrey E. R. Lloyd, *In the Grip of Disease. Studies in the Greek Imagination* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2003), 121. Lloyd'a göre, Thukydides, savaşın bir parçası olan salgını, savaşın etkilerini, ahlaki çöküşü ve insanların yaşadığı depresyonu anlatmak için kullanır. Ayrıca, salgını tıbbi bir perspektifle ele alarak, hekimler kadar bilgili olduğunu gösterir. En önemlisi, bu olay, tarihin tekrar eden doğasını ve insan doğasının değişmezliğini vurgulayarak, bilimsel ve nesnel bir tarih yazımı modeli sunar. Thukydides'in *Tarih*'inde Hippokratik tıbbın etkisi uzun süredir araştırmacıları meşgul eden bir konudur ve bu konuda uzun bir külliyat mevcuttur, bkz. Cochrane, *Thucydides and the science of history*; D. L. Page, "Thucydides' Description of the Great Pague at Athens", *The Classical Quarterly* 3 (1953); Adam Parry, "The Language of Thucydides' Description of the Plague", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16 (1969): 111-114. Ayrıca bkz. Finley, *Thucydides*, 68-70; H. L. Hudson-Williams, "Thucydides and Hippocratic Medicine. Review of Klaus Weidauer: Thukydides und hippokratischen Schriften.", *The Classical Review* 5 (1955): 265-266; André Rivier, "Pronostic et Prévision chez Thucydides. A propos d'un livre récent sur Thucydides et Hippocrate", *Museum Helveticum* 26 (1969): 131-132; G. E. M. de Ste Croix, *The Origins of the Peloponnesian War* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1972), 29-33; A. J. Holladay ve J. C. F. Poole, "Thucydides and the Plague of Athens", *The Classical Quarterly* 29 (1979): 299-300.

²⁸ Bu salgının hangi hastalık olabileceği konusunda birçok görüş ortaya atılmıştır, genel olarak bkz. Holladay ve Poole, "Thucydides and the Plague of Athens", 282-300. Birçok olasılık içinden bir tanesi de tifoydu ki Gomme bu olasılığı çok önceden dile getirmişti, bkz. Arnold Wycombe Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Years' War*, vol. II: Books II-III (Oxford: The Clarendon Press, 1956), 150-153. Kazılarda bulunan seramik parçalarından tarihlendirme yapılan bir gömü çukurundaki bir diş üzerinde gerçekleştirilen DNA araştırmaları, bu hastalığın tifo (*typhoid fever*) olabileceği olasılığını artırmıştır, bkz.

başlamış, ardından Mısır ve Libya'ya yayılmış, nihayetinde Pers İmparatorluğu'nun sınırlarında etkisini göstermiştir. Peki, nedenleri konusunda suskun kalacağını özellikle vurgulayan tarihçi, bu kolektif söyleme neden metninde yer verir? Üstelik edilgen bir anlatımla dile getirilen bu iddianın öznesi kimdir? Bu sorulara kesin yanıt vermek güç olsa da Thukydides'in zihninde salgının yayılımı ile coğrafi hareketlilik arasında bir ilişki kurduğu varsayılabilir.²⁹ Ancak bu ilişkinin mahiyeti tam olarak nedir? Antik ekolojik perspektif bu sorunun yanıtı olabilir. Bu bağlantıyı anlamlandırmamıza yardımcı olacak kritik bir veri, erken Roma İmparatorluğu dönemi yazarlarından olan Strabon'un *Geographika*'sında karşımıza çıkar.³⁰ Strabon, Libya'nın coğrafi koşullarını analiz ederken Poseidonios'un teorisini detaylandırır: Etiyopya'nın kuzey kısımları, Libya'da olduğu gibi, yetersiz yağış alır; bu durum tekrarlayan kuraklıkları ve dolayısıyla epidemiyi riskini artırır.³¹ Poseidonios, ek olarak, bu bölgelerdeki durgun su kaynaklarının çamur tortularıyla kaplandığını vurgular (τὰς λίμνας τελευμάτων πίμπλασθαι). Yazar ise bu argümanı yorumlarken Poseidonios'un temel vurgusunun güneş ışınlarının yoğun etkisine dayandığını açıklar.

Bu bağlamda Diodorus Siculus'un evrensel tarih çalışması da dikkat çekicidir. Diodorus, Atina'daki iki salgından özellikle ikincisini ekolojik faktörlerle açıklar.³² Kış yağmurları (ὄμβρων) toprağı doyurarak düzlüklerde sığ göllenmeler (λίμνάσαι) oluşturur. Yazın bu suların ısınmasıyla (θερμαινομένων δ' ἐν τῷ θέρει τούτων) bataklık benzeri alanlardan (παραπλησίως τοῖς ἐλώδεσι) yükselen pis kokulu buharlar atmosferi kirletir. Bu yaklaşım, Poseidonios'un iklim-temelli salgın teorisiyle paralellik gösterir.

Manolis Papagrigorakis, J. et al., "DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens", *International journal of Infectious Diseases* 10 (2006): 206-214. Tifo bakterisinin insanlara kirlenmiş su ve yiyecekler vasıtasıyla bulaştığı bilinen bir durumdur ve Holladay ile Poole, Atina'daki salgının müşterek su kaynaklarından kaynaklanmış olabileceğini dile getirmiştir, bkz. Holladay ve Poole, "Thucydides and the Plague of Athens", 292.

²⁹ Bu olasılık J. C. Kosak tarafından daha önce dile getirilmiştir, bkz. Jennifer Clarke Kosak, "Polis nosous: Greek ideas about the city and disease in the fifth century BC", Valerie M. Hope, Eireann Marshall (ed.), *Death and Disease in the Ancient City* (London, New York: Routledge, 2000), 49: "Thus, Thucydides may be indicating an adherence to the belief that geography plays an important role in disease causation."

³⁰ Str. 17.3.10.

³¹ Str. 17.3.10: μὴ γὰρ κατομβρεῖσθαι τοῖς ἀρκτικοῖς μέρεσι, καθάπερ οὐδὲ τὴν Αἰθιοπίαν φασί· διὸ πολλάκις λοιμικὰ ἐμπίπτειν ὑπὸ αὐχμῶν.

³² D.S. 12.45.2, 12.58.2 – 5.

Benzer şekilde, Thukydides'in çağdaşı olduğu düşünülen Hippokratik Corpus'un bir parçası olan *De aere, aquis et locis*'in yazarı, durgun ve bataklık benzeri su kütlelerinin (ἐλώδεα καὶ στάσιμα καὶ λιμναῖα) yazın ısındığında yoğunlaşıp kokuştuğunu (τοῦ μὲν θέρους εἶναι θερμὰ καὶ παχέα καὶ ὀδμὴν ἔχοντα) ve bu durumun salgınları kaçınılmaz kıldığını (ἀνάγκη) savunur.³³ Yazar, yağmur sularının hızla bozularak (σῆπεται τῶν ὑδάτων τάχιστα) zararlı buharlar ürettiğini (ὀδμὴν ἴσχει πονηρὴν τὸ ὄμβριον) vurgular.³⁴ Thukydides'in salgın tasvirini bu antik ekolojik perspektifle okuduğumuzda, tarihinin tutumunu daha iyi anlayabiliriz.

Thukydides, 1.23.3'te, tarihsel kayıtlara geçecek bir salgının habercisi niteliğindeki doğa olaylarına dikkat çeker: Savaş döneminde daha önce benzeri görülmemiş şiddette depremle, sayıca artmış güneş tutulmaları ve büyük kuraklıklar (αὐχοί τε ἔστι παρ' οἷς μεγάλοι) yaşanmıştır. Tarihçi, bu kurak dönemlerin ardından gelen kıtlık (λιμοί) ve salgın (λοιμώδης νόσος) arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi kurar. Bu bağlantıyı vurgulamak için kullandığı ἀπό edatı, kuraklığın (ἀπ' αὐτῶν) hem kıtlığı hem de salgını tetiklediği yönündeki argümanını güçlendirir.³⁵ Bu yaklaşım, yukarıda Poseidonios ve Diodorus Siculus'un iklim koşulları ile salgınlar arasında kurdukları ilişkiyle tamamen uyumludur. Tüm bu antik metinlerde, salgının kökeninde kuraklık merkezî bir role sahiptir. Thukydides, 2.47'de salgının yaz mevsiminin hemen başında (τοῦ δὲ θέρους εὐθὺς ἀρχομένου) patlak verdiğini ve Atina'nın aşırı sıcaklara maruz kaldığını belirterek, sıcaklık-kuraklık-salgın üçlüsünün birbirini besleyen dinamikler olduğunu ima eder. 2.52.2'de hava sıcaklığına yapılan ikinci vurgu (ὥρα ἔτους), bu bağlantıyı pekiştirir.³⁶ Thukydides'in anlatısı, iklimsel koşulların salgınla bağlantısı noktasında diğer antik kaynaklarla tutarlılık gösterir.³⁷ Dikkat çeken

³³ *Aër. 7. De aere, aquis et locis*'in Hippokrates'in (olasılıkla Sokrates'in çağdaşı) kendi eseri olduğu düşünülmektedir, bkz. W. H. S. Jones, *Hippocrates with an English Translation*, vol. I, The Loeb Classical Library (Cambridge: Harvard University Press, 1957), 66. Genel olarak Hippokrates için bkz. J. T. Vallance, "Hippocrates (2)", Simon Hornblower, Antony Spawforth (ed.), *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 687-688; Paul Potter ve Beate Gundert, "Hippocrates (6)," in *Brill's New Pauly. Antiquity*, VI, ed. Hubert Cancik, Helmuth Schneider (Leiden, Boston: Brill, 2005), 354-363.

³⁴ *Aër. 8.*

³⁵ Hiçbir Thukydides açıklaması ne Gomme'ninki ne de Hornblower'inki ἀπό ilgecinin yarattığı bu detaya değinmez.

³⁶ Bu tümce için bkz. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Years' War*, II: Books II-III, 158.

³⁷ Salgının yalnızca yaz aylarında görüldüğüne dair teze karşı, ikinci salgının kış mevsiminde ortaya çıktığı örnek gösterilebilir (3.87.1: Τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος). Ancak Thukydides, ikinci salgını anlatırken birinci salgının asla tamamen sona ermediğini,

bir diğer benzerlik ise durgun suların rolüdür. Her ne kadar Thukydides eserinde diğer yazarlardaki gibi açıkça durgun sulardan bahsetmese de salgın tasvirinde hastaların ateş ve susuzluk nedeniyle kuyulara atladığını aktarması (2.49.5: ἔδρασαν ἐς φρέατα; 2.52.2: ἐκαλινδοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἀπάσας), dolaylı bir bağlantıyı işaret eder. Plinius'un kuyu ve sarnıç sularına dair aktardıkları bu durumu aydınlatıcı niteliktedir.³⁸ Ona göre, hekimler bu suların sert yapısının boğaz ve bağırsaklara zarar verdiğini, ayrıca çamurlu yapıları ve böcek barındırma eğilimleriyle sağlıksız olduğunu belirtmişlerdir. Plinius'un anlatısı, yaz aylarında bekletilen suların niteliği konusunda *De aere, aquis et locis*'teki açıklamalarla paralellik gösterir. Longrigg, bu konuya farklı bir perspektiften yaklaşır ve özellikle salgın döneminde Atina'da sarnıç inşasına yönelik yeni bir girişim olduğunu öne sürmenin makul olacağını belirtir.³⁹ Antik çağda, içme suyu kalitesinde olmayan suların genellikle sulama gibi başka amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Ancak Perikles'in stratejisi nedeniyle Atina'da yaşanan nüfus yoğunluğu, bu tür içilemeyen suların insanlar tarafından tüketilmek zorunda kalındığını düşündürmektedir.⁴⁰ Konuyu dağıtmadan benzerlikleri özetleyecek olursak, *De aere, aquis et locis*'in yazarının, yaz sıcaklığıyla birlikte durgun suların –özellikle yağmur sularının– hızla bozulabileceği teorisi, Thukydides'in salgın anlatısıyla uyumludur. Ancak Thukydides eserinde, Atina'daki salgının muhakkak kuraklıktan ortaya çıktığını belirten kesin ifadeler kullanmamıştır. Hornblower'ın da haklı olarak belirttiği gibi, tarihçi 1.23.3'te doğal afetlerden bahsetmesine rağmen, kuraklığa özel bir vurgu yapmamıştır.⁴¹ Daha da ilginç olan, Thukydides'in kuraklık anlatısını eserine dahil edeceğini önceden ima etmesine rağmen, bunu gerçekleştirmemiş olmasıdır. Bu tutarsızlığın nedeni tam olarak bilinmese de genel olarak şu yorum yapılabilir: Thukydides, hekimlerin iklimsel faktörlerin salgındaki rolüne dair tezlerine şüpheyi yaklaşıp da salgının kökenine dair bir görüşü metnine dahil ederek, *De aere, aquis et locis*'teki tıbbi perspektifi

yalnızca etkisinin azaldığını belirtir (ἐκλιποῦσα μὲν οὐδένα χρόνον τὸ παντάπασιν, ἐγένετο δὲ τις ὁμοῦς διοκωχή).

³⁸ Nat. 31.21.

³⁹ James Longrigg, "Death and epidemic disease in classical Athens", Valerie M. Hope, Eireann Marshall (ed.), *Death and Disease in the Ancient City* (London, New York: Routledge, 2000), 59-60. Crouch'un çalışması Longrigg'in bu tezini doğrulamaktadır, bkz. Dora P. Crouch, *Water management in ancient Greek cities* (New York: Oxford University Press, 1993), 318.

⁴⁰ Thukydides'in kendisi de birçok kez kalabalıktan dolayı ölümlerin arttığını belirtmektedir (2.52.1; 2.54.5).

⁴¹ Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, I, 62.

dolaylı olarak kabul etmiş görünmektedir.⁴² Bu duruma farklı bir açıdan bakacak olursak, Thukydides ἰδιώτης (uzman olmayan kişi) olarak nitelendirdiği bireylerin görüşlerine eserinde kesinlikle yer vermez; bu tür görüşler onun için geçersizdir ve okuyucuya aktarılması gereksiz görülür. Buna karşılık, hekimlerin görüşleri –içerdikleri belirsizliklere rağmen– tarihçi için kabul edilebilir bir nitelik taşır. Özellikle, salgının ortaya çıkışında iklimsel faktörlerin rol oynadığına dair tıbbi tezler, Thukydides'in metninde dolaylı bir şekilde yer bulur. Kısacası, iklimin salgını tetiklediği fikri, olağanüstü açıklamalara ihtiyaç duymayan doğal bir nedensellik sunar.⁴³ Sonuç olarak, Thukydides için salgın, Homeros'un *İlyada*'sında veya *Kral Oidipus*'ta olduğu gibi tanrısal bir ceza değil, tamamen doğal sebeplere dayanan bir olgudur.

Thukydides'in olağanüstü unsurlardan uzak durduğunu gösteren bir diğer örnek, 2.54'te salgınla ilgili kehanetlere yaklaşımıdır.⁴⁴ Tarihçi, salgın sırasında insanların daha önce duydukları bir kehaneti hatırladıklarını aktarır: Bu kehanete göre, Dor Savaşı'yla birlikte bir salgın (καὶ λοιμὸς ἅμ' αὐτῷ) ortaya çıkacaktır. Ancak insanlar, kehanette geçen λοιμός (salgın) kelimesinin aslında λιμός (kıtlık) olup olmadığı konusunda anlaşmazlığa düşerler. Thukydides'e göre, λοιμός diyenler bu tartışmada üstün gelir (ἐνίκησε), çünkü insanlar yaşadıkları deneyimleri geçmiş söylencelerle özdeşleştirme eğilimindedir (οἱ γὰρ ἄνθρωποι πρὸς ἃ ἐπασχον τὴν μνήμην ποιοῦντο). Tarihçi, eğer ikinci bir Dor Savaşı çıksaydı ve kıtlık yaşansaydı, insanların bu kehaneti λιμός olarak yorumlayacağını ekler (οἶμαι). Lakedaimonialılar da benzer bir tutum sergiler. Savaş açıp açmama kararını tanrıya danıştıklarında, "iyi bir şekilde savaşılırsa zaferin onların olacağı ve tanrının kendilerine yardım edeceği" cevabını alırlar. Thukydides, salgının savaşla eş zamanlı başladığını doğrular; bu durum, Lakedaimonialıların salgını tanrısal bir ceza veya tanrının kendilerinden yana olduğunun bir işareti olarak görmelerine neden olur. Ancak Thukydides bu argümana karşı çıkar: Salgın sadece Atina'da değil, Peloponnesos'ta da –her ne kadar daha hafif olsa da (καὶ ἐς μὲν Πελοπόννησον οὐκ ἐσθλῶς, ὅτι καὶ ἄξιον εἰπεῖν)– görülmüştür. Özellikle Atina'nın nüfus yoğunluğu yüksek bölgelerinde (ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων χωρίων τὰ πολυανθρωπότατα) yayılmıştır. Thukydides adeta şunu sorgular: Eğer salgın tanrının Lakedaimonialılara yardımıysa, neden Peloponnesos'ta da görüldü? Ayrıca, salgının bulaşıcı doğasının farkında olan tarihçi,

⁴² Hiç kuşku yok ki *De aere, aquis et locis*'in yazarının Mısır ve Libya'nın coğrafi ve iklimsel koşulları hakkında bilgisi vardır, bkz. *Aēr.* 12.

⁴³ Longrigg, "Death and epidemic disease in classical Athens", 57.

⁴⁴ Bkz. Oost, "Thucydides and the Irrational", 188-189.

hastalığın tanrısal bir ceza olmadığını açıkça belirtir. Dahası, salgının bulaşıcı doğasının farkında olan Thukydides, Pelasgikon örneğinde olduğu gibi, felaketlerin kökenini kehanetlere değil, pratik zorunluluklara (ἀνάγκη) bağlar.⁴⁵ Atina'nın nüfus baskısı, Pelasgikon'un işgalinin asıl nedenidir.⁴⁶ Hornblower'ın da altını çizdiği üzere, Thukydides kehanetleri doğrulama gereği duymaz; tarihinde yalnızca bir kehanetin (5.26.3) gerçekleştiğini not eder.⁴⁷ Thukydides, tüm tarih anlatısı boyunca yalnızca bir kehanetin doğru çıktığını belirtir. Herodotos ise Kroisos anlatısının sonunda, iki anlamlı kehanete herhangi bir kusur bulmaz; suçu tamamen, ikinci kez tanrıya danışma gereği duymayan Kroisos'a yükler. Herodotos, eğer Kroisos ikinci bir kehanet sorusu sorsaydı, kesin bir cevap alacağına neredeyse emin görünür. Ancak Thukydides, Herodotos'un aksine, kehanetlerin gerçeği öngörebildiği konusunda şüphecidir ve hatta bu tür inançları reddetme eğilimindedir. Bu tür bir tutum, Thukydides'i tanrıtanımazlık suçlamasıyla karşı karşıya bırakabileceğinden, tarihçi kehanetlerle ilgili bölümleri eserinde en aza indirmiş ve zaman zaman alaycı bir üslup benimsemiştir.⁴⁸

Thukydides'in doğaüstü açıklamalara karşı tutarlı eleştirel duruşu, 3.89'daki deprem ve büyük su baskını olayının analizinde de kendini gösterir.⁴⁹ Tarihçi, Atina'da meydana gelen depremde surların bir bölümünün, Prytaneion'un ve çok sayıda evin yıkıma uğradığını kaydeder. Herodotos'un üslubunu andıran bir yaklaşımla, bu felaketin kökenine dair kişisel yorumunu

⁴⁵ *Thuc.* 2.17.1 – 2.

⁴⁶ *Thuc.* 2.17.3: οὐ γὰρ ἐχώρησε ξυνελθόντας αὐτοὺς ἡ πόλις.

⁴⁷ Hornblower, *Thucydides*, 82-83.

⁴⁸ Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, I, 327. Karşıt görüşler için bkz. Marinatos, "Thucydides and Oracles", 139. Waters, Herodotos'un tarih yazımında koşulların büyük ölçüde farklılaştığını ve Delphoi kehanetlerinin onun için temel referans noktalarından biri olduğunu vurgular, bkz. Waters, *Herodotus*, 108. *De Morbo Sacro*'nun yazarı, epilepsinin tanrısal bir kökeni olduğu yönündeki geleneksel inancı reddetmesiyle, MÖ 5. yüzyılda düşünürleri sıklıkla hedef alan ateizm suçlamalarına benzer eleştirilerle karşılaşmıştır. Bu yaklaşımı, dönemin dini doktrinlerine açıkça meydan okuyarak, doğal nedenleri öne çıkaran bir bakış açısı geliştirmiş ve bu tutum, zamanla tanrıtanımazlık ithamlarına zemin hazırlamıştır, bkz. Jacques Jouanna, "The Birth of the Western Medical Art", Mirko D. Grmek (ed.), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge: Harvard University Press, 1998), 41.

⁴⁹ Bu anlatıyı, Herodotos'un Thessalia'daki Peneios Nehri'nin aktığı geçit üzerine yaptığı yorumlarla (7.129.4) karşılaştırmak mümkündür. Thessalialılar, bu geçidin Poseidon tarafından yaratıldığına inanır. Herodotos bu iddiada bir tutarsızlık görmez, zira ona göre depremler böyle coğrafi oluşumları şekillendirebilir ve bu depremlerin sorumlusu da doğal olarak Poseidon'dur. Herodotos, Thessalia'daki geçidin jeolojik yapısının deprem izleri taşıdığını gözlemler; dolayısıyla bunun Poseidon'un eseri olarak yorumlanmasını mantıklı bulur.

ortaya koyar: Ona göre (ἐγὼγε νομίζω), denizin çekilip ardından şiddetle geri gelmesi, deprem ve su baskınlarının temel nedenidir (αἴτιον). Bu anlatıda da tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, olağanüstü güçlere veya tanrısal müdahalelere dair en ufak bir ima bile bulunmaz. Thukydides, olayı tamamen doğal süreçlerle –gelgit dinamikleri ve sismik aktivite– ilişkilendirerek ne ilahi bir etkiye ne de mitolojik varlıkların rolüne yer bırakır. Thukydides’in Herodotos’tan temel farkı, olayların seyrinde tanrıların, kehanetlerin veya rüyaların doğrudan/dolaylı müdahalesine dair anlatısal unsurlara mesafeli duruşudur. Onun tarih yazımında, ilahi güçleri sorumlu tutan (αἴτιος θεῶν τινος) veya olağanüstü açıklamalara dayanan söylemlerin izine rastlanmaz.⁵⁰ Bu tutum, MÖ 5. yüzyılda Hippokratik tıbbın akılcı yaklaşımından derinlemesine etkilenen tarihçinin, olayları *anthropeia physis* (insan doğası) ve çevresel etkileşimler düzleminde ele alma çabasının bir yansımasıdır. Tıpkı *De Morbo Sacro*’da savunulduğu gibi, Thukydides için savaş, salgın veya deprem gibi olaylar, tanrısal iradenin değil, insanın eylemlerinin ve doğal süreçlerin sonucudur. Bu akılcı düşünce paradigması, onu mitleri tarihsel analize dahil ederken bile olağanüstü öğelerden arındırmaya iter. Mitolojik anlatılar, ancak insani ve mantıksal bir çerçeveye oturtulduğunda –yani zamanın doğrusal akışı içinde, insan motivasyonlarıyla uyumlu hale getirildiğinde– tarihsel gerçeklik statüsü kazanabilir. Thukydides’in bu radikal yaklaşımı, geçmiş i yalnızca insan merkezli bir tarihsel analize dönüştürülmesini zorunlu kılar; zira ancak bu şekilde mit, “tarih” olarak yeniden inşa edilebilir.

KAYNAKÇA

- Adcock, Frank E. *Thucydides and his history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1963.
- Baragwanath, Emily. *Motivation and Narrative in Herodotus*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2008.
- Bury, John Bagnell. *The ancient Greek historians*. New York: The Macmillan company, 1909.
- Cochrane, Charles Norris. *Thucydides and the science of history*. London: Oxford University Press, 1929.
- Crane, Gregory. *The Blinded Eye. Thucydides and the New Written Word*. Lanham: Rowman, Littlefield Publishers, 1996.
- Crouch, Dora P. *Water management in ancient Greek cities*. New York: Oxford University Press, 1993.

⁵⁰ Crane, *The Blinded Eye*, 165.

- de Ste Croix, G. E. M. *The Origins of the Peloponnesian War*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1972.
- Finley, John H. *Thucydides*. Cambridge: Harvard University Press, 1942.
- Furley, William D. "Thucydides and Religion", ed. A. Rengatos ve A. Tsakmakis, *Brill's Companion to Thucydides*, 415-438. Leiden, Boston: Brill, 2006.
- Gomme, Arnold Wycombe. *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Years' War*. Vol. II: Books II-III, Oxford: The Clarendon Press, 1956.
- Gompers, Theodor. *Greek Thinkers. A History of Ancient Philosophy*. Translated by L. Magnus. Vol. I, London: John Murray, 1901.
- Gould, John. *Herodotus*. New York: St. Martin's Press, 1989.
- Grundy, George Beadroe. *Thucydides and the History of His Age*. Vol. II, Oxford: Basil Blackwell, 1948.
- Holladay, A. J. ve J. C. F. Poole. "Thucydides and the Plague of Athens", *The Classical Quarterly* 29 (1979): 282-300.
- Hornblower, Simon. *A Commentary on Thucydides* Vol. I, Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Hornblower, Simon. "The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides Does Not Tell Us", *Harvard Studies in Classical Philology* 94 (1992): 169-197.
- Hornblower, Simon. *Thucydides*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1987.
- Hudson-Williams, H. L. . "Thucydides and Hippocratic Medicine. Review of Klaus Weidauer: Thukydides und hippokratischen Schriften.", *The Classical Review* 5 (1955): 265-266.
- Jones, W. H. S. . *Hippocrates with an English Translation*. The Loeb Classical Library. Vol. I, Cambridge: Harvard University Press, 1957.
- Jordan, Borimir. "Religion in Thucydides", *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986): 119-147.
- Jouanna, Jacques. "The Birth of the Western Medical Art", ed. Mirko D. Grmek, *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, 22-71. Cambridge: Harvard University Press, 1998.
- Kearns, Emily. "Religious Practice and Belief", ed. Konrad H. Kinzl, *A Companion to the Classical Greek World*, 311-326. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2006.
- Kosak, Jennifer Clarke. "Polis nosousa: Greek ideas about the city and disease in the fifth century BC", ed. Valerie M. Hope ve Eireann Marshall, *Death and Disease in the Ancient City*, 35-54. London, New York: Routledge, 2000.
- Lateiner, Donald. *The Historical Method of Herodotus*. Toronto: University of Toronto Press, 1991.
- Lloyd, Geoffrey E. R. *In the Grip of Disease. Studies in the Greek Imagination*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2003.

- Longrigg, James. "Death and epidemic disease in classical Athens", ed. Valerie M. Hope ve Eireann Marshall, *Death and Disease in the Ancient City*, 55-64. London, New York: Routledge, 2000.
- Marinatos, Nanno. "Thucydides and Oracles", *The Journal of Hellenic Studies* 101 (1981): 138-140.
- Oost, Stewart Irvin. "Thucydides and the Irrational: Sundry Passages", *Classical Philology* 70 (1975): 186-196.
- Page, D. L. "Thucydides' Description of the Great Pague at Athens", *The Classical Quarterly* 3 (1953): 97-119.
- Papagrigorakis, Manolis, J., Christos Yapijakis, Philippos N. Synodinos ve Effie Baziotopoulou-Valavani. "DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens", *International journal of Infectious Diseases* 10 (2006): 206-214.
- Parry, Adam. "The Language of Thucydides' Description of the Plague", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16 (1969): 106-118.
- Potter, Paul ve Beate Gundert. "Hippocrates (6)", ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider, *Brill's New Pauly. Antiquity*, VI, 354-363. Leiden, Boston: Brill, 2005.
- Rivier, André. "Pronostic et Prévision chez Thucydides. A propos d'un livre récent sur Thucydides et Hippocrate", *Museum Helveticum* 26 (1969): 129-145.
- Vallance, J. T. "Hippocrates (2)", ed. Simon Hornblower ve Antony Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, 687-688. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Waters, Kenneth H. *Herodotus, the Historian. His Problems, Methods, and Originality*. Norman: University of Oklahoma Press, 1985.

